CÂNTAREA ŞI ARTA BISERICEASCĂ
ÎN TRADIȚIA BIZANTINĂ
Locul şi semnificațiile lor în cadrul cultului divin

Prof. dr. pr. Viorel SAVA
Facultatea de Teologie Ortodoxă, Iaşi

1. „Lex credendi est lex orandi et Lex orandi lex est credendi"

În tradiția răsăriteană, rugăciunea obştească, publică şi oficială se identifică cu dogma, cu învățătura de credință a Bisericii. Cultul divin propovăduieşte dogma, o apără, o exprimă într-un limbaj accesibil şi o experimentează în spațiul liturgic, iar dogma este aceea care conferă autoritate, autenticitate şi profunzime rugăciunii liturgice. O rugăciune care nu exprimă învățătura de credință a Bisericii poate fi, cel mult, *folclor religios*, iar dogma care nu se regăseşte exprimată în rugăciunea publică a Bisericii nu poate fi decât *exercițiu intelectual* sau *speculație pe teme religioase*.

Relația dintre rugăciunea Bisericii şi credința ei este o relație firească, rezultată din apariția şi creşterea lor împreună. Perioada de mari frământări teologice determinată de apariția ereziilor, în primele secole creştine, este şi perioada maturizării, uniformizării şi generalizării cultului divin public. Însă aceste două realități nu s-au întâmplat în planuri paralele, ci prin determinare reciprocă.

Unitatea dintre credință şi rugăciune este menționată chiar la primele manifestări liturgice (care aveau în centru „frângerea pâinii") ale celei dintâi comunități creştine: „Stăruiau toți în *învățătura* apostolilor şi în împărtăşire, în *frângerea pâinii* şi în *rugăciuni*" (*Fap* 2,42). Deci învățătura transmisă de sfinții apostoli, Euharistia, în special, şi rugăciunea, în ansamblul ei, stau împreună. În *Didahie*, în *Apologia I* a sfântului Iustin Martirul, ca şi în alte scrieri ale vremii, manifestarea liturgică nu era altceva decât exprimarea sub forma rugăciunii a conținuturilor de bază ale credinței creştine[1]. Mai mult decât atât, „un crez [un simbol de credință, *n.n.*] se putea foarte uşor transforma într-o

[1] Karl Christian FELMY, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, Deisis, Sibiu 2004, 39.

rugăciune euharistică”[2], iar „amin”-ul pe care comunitatea rugătoare îl rostea la finalul anaforei liturgice, ca şi la finalul celorlalte rugăciuni, nu era altceva decât o întărire şi o confirmare că rugăciunea respectivă este în acord cu credința Bisericii[3].

Unitatea intrinsecă dintre dogmă şi rugăciune a fost admirabil evidențiată de sfântul Irineu al Lyonului, care a lansat formula celebră potrivit căreia dogma şi rugăciunea se exprimă reciproc: „concepția noastră”, spune el, „este în acord cu învățătura despre Euharistie şi Euharistia confirmă iarăşi concepția noastră”[4]. Acest fapt nu se aplică doar cu referire la Euharistie, ci, prin analogie, a devenit principiul care a guvernat toate serviciile divine instituite de Biserică spre slava lui Dumnezeu şi în vederea sfințirii credincioşilor ei.

În forma actuală, cultul divin al tradiției bizantine este rezultatul unui proces îndelungat de formare, generalizare şi uniformizare, cu trăsături specifice care îl individualizează în contextul larg al tuturor manifestărilor liturgice creştine. Între trăsăturile esențiale ale cultului divin ortodox, menționăm: legătura lui strânsă, trainică şi neîntreruptă cu primele veacuri creştine; caracterul sacrificial şi ierarhic; uniformitatea şi stabilitatea sa; bogăția, varietatea şi frumusețea elementelor de artă, solemnitatea, fastul şi strălucirea formelor externe; caracterul ecleziologic sau comunitar; dimensiunea epifanică şi escatologică; şi pancosmismul sau universalismul său (prin care înțelegem că rugăciunea Bisericii nu vizează doar persoana umană, ci şi făptura înconjurătoare sau spațiul în mijlocul căruia omul îşi pregăteşte mântuirea)[5].

Structura rânduielilor ortodoxe de cult este complexă, însă este alcătuită în aşa fel încât să transpară *echilibrul* liturgic, adică să se pună în evidență, în egală măsură, spre folosul participanților la cult şi spre slava lui Dumnezeu, aspectul sacramental, latreutic şi didactic al oricărei slujbe religioase. Rugăciunea obştească ortodoxă are astăzi o structură bine definită. În componența ei intră rugăciunile, cântările sau imnele liturgice, lecturile biblice sub diferite forme, gesturile sau mişcările

---

[2] Karl Christian FELMY, *De la Cina de Taină...*, 39.

[3] Karl Christian FELMY, *De la Cina de Taină...*, 39.

[4] IRINEU DE LYON, *Adversus haereses*, X, 2, 3, citat de Karl Christian FELMY, *De la Cina de Taină...*, 38. Cf. Cornel TOMA, „Lex orandi, lex est credendi sau unitatea dintre dogmă, spiritualitate şi cultul Bisericii”, prefață la Alexander SCHMEMANN, *Introducere în teologia liturgică*, Editura G@DÂ, Bucureşti 2002, 23.

[5] Ene BRANIŞTE, *Liturgica generală*, I, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 2002[3], 66-68.

rituale, mărturisirea credinței şi arta sacră[6]. Toate aceste elemente s-au dezvoltat pe parcursul unei perioade îndelungate de timp, din îmbinarea lor armonioasă rezultând ceea ce numim ritul liturgic ortodox sau bizantin. *Cântarea bisericească şi arta bisericească sunt părți componente ale cultului divin. Ele nu apar în exteriorul vieții liturgice ca ceva adăugat, ci în interiorul ei, ca părți componente ale acesteia şi determinate de aceasta.* Cu alte cuvinte, rugăciunea liturgică determină spiritul cântării şi al artei bisericeşti, iar acestea confirmă caracterul inspirat al rugăciunii.

2. Cântarea bisericească – aspecte istorice

„Una dintre caracteristicile cultului divin public ortodox este aceea de a fi cântat. Slujba ortodoxă este o slujbă cântată”[7]. Ea apare o dată cu primele manifestări ale vieții liturgice creştine, aşa încât ea a fost considerată parte integrantă *necesară* a cultului divin. Fără ea, cultul divin ortodox ar fi sărac, lipsit de strălucire şi de parfumul duhovnicesc specific. Istoria cântării bisericeşti se identifică, în etapele ei de cristalizare, cu însăşi istoria cultului divin în ansamblu.

O primă fază importantă în această evoluție o constituie primele trei secole creştine. În această fază putem vorbi mai mult despre o *moştenire* decât despre o muzică bisericească de inspirație creştină. Ca şi alte elemente componente ale cultului divin, şi cântarea s-a inspirat din tradiția cultică de la sinagogă. Mare parte dintre creştinii primelor comunități erau proveniți dintre iudei. De asemenea, mare parte a serviciilor divine, în primele trei secole, se compuneau din lecturi biblice şi psalmi. Aceştia din urmă erau cântați în diferite moduri:

> *simfonic*, adică de către toată adunarea din biserică, de către tot poporul, bărbați şi femei; *antifonic*, adică de către două cete care executau pe rând versetele psalmilor; *refrenar*, adică prin reluarea finalului versetului, cântat de un bărbat, de către toată adunarea sau obştea; *responsoric*, adică prin preluarea de către tot poporul a versetului cântat de cântăreț[8].

---

[6] Ene BRANIŞTE, *Liturgica specială*, EIBMBOR, Bucureşti 1980, 14-15.

[7] D. NECULA, „De ce nu se foloseşte muzica instrumentală în bisericile ortodoxe ?”, în *Tradiție şi înnoire în slujirea liturgică*, II, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 2001, 59; Idem, „Cum şi ce cântăm în bisericile noastre?”, în *Ibidem*, III, EIBMBOR, Bucureşti 2004, 56.

[8] D. NECULA, „De ce nu se foloseşte muzica instrumentală...”, 61.

Despre prezența psalmilor în cadrul cultului divin şi despre cântarea lor există o bogată argumentație scripturistică. Psalmii înşişi conțin o mulțime de îndemnuri adresate poporului, participanților la rugăciunea publică, *de a-l lăuda pe Dumnezeu prin cântare, iar cântarea este jertfă de laudă bine plăcută lui Dumnezeu*. „Jertfeşte lui Dumnezeu", citim într-un psalm, „jertfă de laudă şi împlineşte Celui Preaînalt făgăduințele tale. Jertfa de laudă mă va slăvi..." (*Ps* 49,15.24). Mai adânc grăitoare sunt alte exemple: „Cântați-i Domnului cântare nouă, cântați laudele lui în adunarea credincioşilor" (*Ps* 149 1); „Toată suflarea să-l laude pe Domnul" (*Ps* 150,6) etc. Fiind o cântare cu conținut religios, evreii aveau un respect deosebit pentru ea şi refuzau să cânte atunci când nu se aflau într-un mediu şi într-un spațiu optim. Aflându-se în robia babilonică, li s-a cerut evreilor să cânte din cântările Sionului. Răspunsul dat de ei nu necesită comentarii: „Că acolo cei ce ne-au robit pe noi ne-au cerut nouă cântare, zicând: «Cântați-ne din cântările Sionului!» Cum să cântăm cântarea, Domnului în pământ străin? De te voi uita, Ierusalime, uitată să fie dreapta mea! Să se lipească limba mea de grumazul meu, de nu-mi voi aduce aminte de tine..." (*Ps* 136,3-6).

În Noul Testament aflăm mărturii care menționează faptul că însuşi Mântuitorul cânta psalmi împreună cu apostolii. Acest fapt s-a întâmplat după cina cea de taină, când Mântuitorul, însoțit de sfinții apostoli, mergând în Grădina Ghetsemani, a cântat psalmi (*Mt* 26,30; *Mc* 14,26). Referindu-se la aceasta, sfântul Niceta de Remesiana spune: „Cine se va mai îndoi chiar de o astfel de dovadă despre sfințenia psalmilor şi a imnelor? Când acela care este închinat şi lăudat de puterile cereşti, el însuşi e adus ca mărturie că a cântat imne cu ucenicii săi"[9]. Sfântul apostol Pavel, în mai multe rânduri, îi îndeamnă pe creştini să-i aducă lui Dumnezeu jertfă de laudă (*Rom* 15,5-6; *Evr* 13,15 etc.), iar sfântul apostol Iacob îndeamnă expres la cântarea psalmilor: „Este cineva dintre voi în supărare ? Să se roage. Este cineva cu inimă bună ? *Să cânte psalmi*" (5,3.13).

Însă primele comunități creştine nu s-au limitat doar la o simplă imitare a cântării psalmilor de la sinagogă, ei nu au rămas robii tradiției spirituale din care proveneau, ci au alcătuit de timpuriu imne şi cântări specifice, de inspirație pur creştină, care să corespundă spiritului Legii Noi. Sfântul apostol Pavel îi îndeamnă pe efeseni astfel: „Vorbiți între voi

---

[9] NICETA DE REMESIANA, *De psalmodiae bono*, 9, citat de Ene BRANIŞTE, „Temeiuri biblice şi patristice pentru cântarea în comun a credincioşilor", *Studii Teologice* 6 (1-2/1954) 19.

în psalmi şi în laude şi în cântări duhovniceşti, lăudând şi cântând Domnului în inimile voastre, mulțumind întotdeauna pentru toate, întru numele Domnului nostru Iisus Hristos" (*Ef* 5,19-20) Deci, încă din veacul apostolic, este inaugurată *a doua etapă de dezvoltare a cântării bisericeşti, impusă de contextul în care Biserica îşi desfăşura activitatea şi de necesitățile misionare*. Aceasta se va desfăşura în strânsă relație cu apariția şi dezvoltarea imnografiei de inspirație pur creştină.

Ereziile care au tulburat Biserica primelor veacuri au influențat viața bisericească deosebit de pozitiv, cel puțin sub două aspecte. Mai întâi, ele au determinat autoritatea bisericească să elaboreze norme canonice privitoare la viața liturgică. Mai important a fost, însă, faptul că ele au determinat apariția imnografiei de inspirație creştină, prin intermediul căreia să se fixeze dreapta credință şi să se transmită în rândul credincioşilor cu ajutorul cântării. Această metodă a fost uzitată inițial de către eretici. Ei sunt cei care au folosit primii imnele ca arme de luptă dogmatică şi ca mijloace de propagare a ereziei în rândul maselor. Tertulian ne spune că, pe la jumătatea secolului al II-lea, gnosticii Marcian şi Valentin, venind la Roma, au început să-şi răspândească învățătura printre creştini folosindu-se de imne alcătuite chiar de ei[10]. Aceeaşi metodă va fi folosită mai târziu de gnosticul Bardesan în Siria, care a compus o mulțime de imne ritmate, uşor de reținut şi de executat, iar fiul său şi continuatorul ereziei a organizat coruri ambulante pentru a răspândi învățătura[11]. Un rol important l-a avut atunci sfântul Efrem Sirul († între 373 şi 378), care se bucura de un talent poetic remarcabil, dublat de o adâncă evlavie. În demersul său pentru apărarea dreptei credințe, el va utiliza chiar instrumentele folosite de către eretici: imnul şi cântarea[12]. Exemplul lui va fi urmat şi de alți părinți ai Bisericii din alte centre ale lumii creştine. Corurile de credincioşi, împreună cu preoții şi episcopii, ieşeau în procesiuni prin cetăți, cântând imne ce conțineau texte referitoare la adevărurile de credință contestate de către eretici. Despre un astfel de cor, inițiat de sfântul Ioan Gură de Aur la Constantinopol, se spune că era net superior celor ariene[13].

Aria de formare a cântării bisericeşti ortodoxe este identică celei în care s-a format întregul cult divin al Bisericii de Răsărit. Leagănul a fost

---

[10] TERTULIAN, *De carne Christi*, 18: PL 2, 781, citat de Petre VINTILESCU, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual şi cântarea bisericească*, Bucureşti 1937, 38.

[11] Petre VINTILESCU, *Despre poezia imnografică...*, 38.

[12] Petre VINTILESCU, *Despre poezia imnografică...*, 38-39.

[13] Petre VINTILESCU, *Despre poezia imnografică...*, 41.

Bizanțul. De aici s-a răspândit în toate țările cu populație ortodoxă, unde a fost pătrunsă de specificul local. Astăzi, putem vorbi de o cântare bisericească ortodoxă de factură românească, alta rusească, alta grecească etc. Însă toate aceste interpretări locale, nuanțări specifice anumitor zone şi popoare, păstrează fondul şi spiritul muzicii bizantine. *Rugăciunea ortodoxă are această caracteristică şi pentru faptul că este cântată în manieră ortodoxă*. Astfel, cântarea bisericească, după ce, în prima fază, a fost, în parte, moştenire din tradiția iudaică, după ce, în perioada ereziilor, a fost o necesitate pastoral-misionară, ni se prezintă astăzi ca *modalitate de afirmare a identității şi de confirmare a acestei identități*. Când auzim o cântare ortodoxă, chiar fără să înțelegem cuvintele, ne dăm seama de felul ei, pentru că poartă pecetea spațiului şi a spiritului în care s-a format şi a fost promovată şi pe care acum îl afirmă şi confirmă.

3. Cântarea bisericească – „îndeletnicirea îngerilor"[14]

În iconografia ortodoxă întâlnim chipuri de sfinți reprezentând aripi (este cazul, spre exemplu, uneia dintre reprezentările sfântului Ioan Botezătorul). Alți sfinți sunt numiți în imne şi rugăciuni „îngeri în trup" sau „oameni cereşti şi îngeri pământeşti". Despre creştinul care a depus voturile călugăriei se spune că „a îmbrăcat chipul îngeresc"[15]. Despre copii spunem că sunt îngeri datorită curăției lor, stare spre care şi cei mari sunt invitați să tindă. Când omul posteşte sau se roagă, el săvârşeşte lucrul îngerilor şi se aseamănă lor. Aceste numiri, situații şi stări vor să ne arate ceea ce trebuie să devenim şi, totodată, să ne sugereze lucrurile şi lucrările cu care să ne îndeletnicim.

La săvârşirea sfintei Liturghii, credincioşii, împreună cu clericii, cu sfinții din toate locurile şi timpurile şi cu îngerii din ceruri, într-o armonie desăvârşită, îl preamăresc pe Dumnezeu. În prima parte a sfintei Liturghii, în timpul ritualului cu sfânta Evanghelie (vohodul mic sau intrarea mică), preotul se roagă astfel: „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, cel ce ai aşezat în ceruri cetele şi oştile îngerilor şi ale arhanghelilor spre slujba slavei tale, fă ca, împreună cu intrarea noastră, să fie şi intrarea sfinților îngeri, care slujesc împreună cu noi şi împreună

---

[14] Vasile GRĂJDIAN, „Simbolismul specific al cântării liturgice ortodoxe", *Altarul Banatului* 10 (49) (10-12/1999) 26-28.

[15] *Molitfelnic cuprinzând slujbe, rânduieli şi rugăciuni săvârşite de preot la diferite trebuințe din viața creştinilor*, *Rânduiala schimei celei mari sau a marelui şi îngerescului chip*, EIBMBOR, Bucureşti 2002, 571-602. Cf. Andrei PLEŞU, *Despre îngeri*, Humanitas, Bucureşti 2003, 124-157.

slăvesc bunătatea ta”[16]. Imnele *Trisaghion*[17] şi *Sanctus*[18] sunt inspirate din cântarea îngerească despre care aminteşte profetul Isaia (6,3). Deci, ne asociem cu îngerii, mai cu seamă în cântare, pentru că acesta este modul lor propriu de manifestare în fața tronului slavei lui Dumnezeu.

Efectele cântării sunt multiple şi deosebit de benefice. Ea unifică persoana umană cu ea însăşi, o armonizează cu ceilalți şi o deschide spre comuniunea cu ceilalți, este un mijloc eficient de comunicare cu Dumnezeu. O sinteză a acestora o prezintă părintele Dumitru Stăniloae, care nu era un specialist în muzică bisericească, nici nu avea darul de a cânta, însă avea o profundă experiență duhovnicească şi o profundă percepție teologică a rugăciunii cântate:

> Cântarea – spune el – îndulceşte cuvintele de rugăciune şi de slăvire ale credincioşilor şi, deci, şi inima celor ce le rostesc. Prin aceasta, face mai dulce chiar conținutul rostit în chip cântător şi, deci, persoana al cărei nume este lăudat şi rugat în chip melodios. Prin aceasta, cântarea lipeşte mai mult inima de darul cerut sau primit, sau de persoana de la care a cerut acest dar şi pentru care e lăudată în chip melodios. În felul acesta, sporeşte plăcerea sau bucuria față de darul cerut sau primit şi iubirea față de persoana al cărei nume e rostit prin cântare. Bucuria sau iubirea aceasta se manifestă în avânturi de entuziasm, în accente de duioşie, de dor, de hotărâre de a rămâne ataşat persoanei căreia i se adresează cântarea şi voii ei, cu orice preț... Trezirea acestor sentimente stă în legătură cu faptul că, prin cântare, se pun în relief adâncuri de taină, valori cu neputință de măsurat ale realităților, persoanelor şi darurilor cântate. Prin cântare, cel ce cântă trezeşte în sine o relație afectuoasă cu ceea ce formează obiectul cântării [cu Dumnezeu şi cu sfinții săi *n.n.*], mai bine zis, cântarea îl pune cu ceea ce e cântat într-o relație totală prin ființa întreagă[19].

Cântarea bisericească autentică trezeşte în ființa noastră dorul după Dumnezeu şi are putere dinamizatoare, determinându-ne la făptuire plăcută lui Dumnezeu.

> Deoarece Duhul Sfânt – spune sfântul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei Capadociei – a cunoscut neamul omenesc ca greu de condus spre virtute şi pe noi nesocotind înclinarea spre viața virtuoasă, din pricina plăcerii, ce face? A

---

[16] *Liturghier,* EIBMBOR, Bucureşti 2000, 130.

[17] „Sfinte Dumnezeule, Sfinte tare, Sfinte fără de moarte, miluieşte-ne pe noi”.

[18] „Sfânt, Sfânt, Sfânt Domnul Savaot! Plin este cerul şi pământul de mărirea ta. Osana întru cei de sus. Binecuvântat este cel ce vine întru numele Domnului. Osana întru cei de sus!”

[19] D. STĂNILOAE, „Cântarea liturgică comună, mijloc de întărire a unității în dreapta credință”, *Ortodoxia* 33 (1/1981) 58.

> amestecat plăcerea cântării în dogme, ca, prin plăcerea şi dulceaţa auzului, să plinim fără să ne dăm seama folosul cuvintelor, cum fac unii doctori înţelepţi, care, dându-le unor bolnavi să bea medicamente foarte amare, ung buzele paharului, de multe ori, cu miere[20].

Sau în alt loc:

> Cântarea dă strălucire sărbătorilor, produce întristarea cea după Dumnezeu, căci cântarea e lucrul îngerilor, e vieţuire cerească, tămâie duhovnicească. Este o invenţie înţeleaptă a Dascălului [Dumnezeu], care a meşteşugit ca în acelaşi timp să cântăm şi să învăţăm cele de folos. Prin ea se întipăresc mai bine în suflete învăţăturile[21].

Deşi cântarea nu este numai mijloc de întărire în virtute şi în credinţă, prin însuşirea adevărurilor transmise prin intermediul textului cântat, ci şi mijloc de întărire a iubirii şi comuniunii, acelaşi sfânt părinte spune:

> Cine oare mai poate fi socotit vrăjmaş al altuia, atunci când îşi uneşte glasul la un loc cu el, pentru a-i da laolaltă laudă lui Dumnezeu? Psalmodia aduce cu sine tot ce poate fi mai bun: iubirea, făcând din tovărăşia laolaltă a glasului un fel de trăsură de unire între oameni, adunând credincioşii împreună într-un singur glas[22].

Acelaşi fapt îl subliniază şi sfântul Ambroziu, episcopul Milanului, cel care a fost unul dintre promotorii cântării în comun. El spune că „psalmul este chezăşie a păcii şi armoniei, un fel de chitară care scoate o singură cântare din glasuri felurite şi deosebite. Într-adevăr, mare legătură de unitate este strângerea tuturor credincioşilor într-un singur cor! Sunt deosebite sunetele chitarei, dar simfonia este una"[23].

Însă cea mai tulburătoare dintre lucrările rugăciunii cântare ne-o mărturiseşte fericitul Augustin. Cu el s-a petrecut acest fapt. Cântarea trezeşte pocăinţa şi are putere de a converti. Nu de la o confesiune la alta, de la o Biserică la alta, deşi se poate întâmpla şi aceasta, ci convertire de la înstrăinarea de Dumnezeu la slujirea lui. Ea ne ajută să ne întoarcem la Dumnezeu pe calea lacrimilor. Pe această treaptă, cântarea este

---

[20] VASILE CEL MARE, *Omilie în psalm I*: PG 29, 212C, citat de D. STĂNILOAE, „Cântarea liturgică comună...", 60.

[21] VASILE CEL MARE, *Omilie în psalm I*: PG 29, 213B, citat de D. STĂNILOAE, „Cântarea liturgică comună...", 60.

[22] VASILE CEL MARE, *Comentariu la psalmi*, 25, citat de Ene BRANIŞTE, „Temeiuri biblice...", 23.

[23] AMBROZIU DE MILANO, *Enarratio in psalmum*, I, 9: PL 14, 968-969, citat de Ene BRANIŞTE, „Temeiuri biblice...", 24.

purtătoare de har şi lucrează cu puterea acestuia. El a fost mişcat deopotrivă de „inimile şi vocile fraților care se uneau cu mare zel în timpul cântării”[24] şi de frumusețea tainică a cântării înseşi.

> Nu mă săturam în acele zile – se confesează el – de o dulceață uimitoare, gândindu-mă la adâncimea planurilor tale pentru mântuirea neamului omenesc. *Cât am plâns în imnele şi cântecele tale, mişcat adânc de glasul Bisericii tale, care răsunau plăcut. Acelea curgeau în urechile mele şi adevărul se scurgea în inima mea şi clocotea de aici simțirea evlaviei, şi curgeau lacrimile, şi mă simțeam bine cu ele*[25].

Dumnezeu atinge tainic adâncurile ființei noastre şi trezeşte izvoarele de viață sfântă nu doar prin intermediul cuvântului sfânt al *Scripturii*, nu numai prin intermediul întâmplărilor concrete din viața noastră şi al evenimentelor istorice, nu numai prin glasul semenilor noştri, ci şi prin intermediul rugăciunii şi al cântării[26]. Cântarea este un alt mod în care Dumnezeu ni se adresează, în care ne comunică şi ni se comunică, un alt mod în care ne provoacă la dialog intim şi personal. Privită astfel, ea are o funcție sfințitoare în cadrul cultului divin şi în viața credincioşilor şi un extrem de bogat potențial pastoral-misionar[27].

4. Semnificațiile artei bisericeşti în cadrul vieții liturgice

S-a spus că arta bisericească, în general, şi pictura bisericească, în special, reprezintă Biblia neştiutorilor de carte[28]. Pornind de la această afirmație, vom încerca să vedem ce conținuturi are şi transmite această „Biblie” pentru neştiutorii de carte, sau această „altfel” de Sfântă Scriptură.

Arta bisericească are o accentuată *funcție catehetică*, didactică sau instructiv-educativă. Ea însoțeşte rostirea cuvântului şi continuă să vorbească atunci când cuvântul încetează a se mai rosti. În Ortodoxie,

---

[24] AUGUSTIN DE HIPPONA, *Confessiones*, IX, 7; trad. română, EIBMBOR, Bucureşti 1985, 193.

[25] AUGUSTIN DE HIPPONA, *Confessiones*, IX, 6; trad. română, 193.

[26] Cf. studiul nostru intitulat: „Limbajul liturgic al lui Dumnezeu”, în *„În Biserica Slavei Tale”. Studii de teologie şi spiritualitate liturgică*, I, Erota, Iaşi 2003, 51-58.

[27] Cf. Vasile STANCIU, „Cântarea cultică ortodoxă, mijloc de activitate misionară”, *Studii Teologice* 37 (7-8/1985) 539-553; Nicodim BELEA, „Funcția comunitară şi soteriologică a cântării în comun în biserică”, *Mitropolia Ardealului* 31 (2/1986) 165-167.

[28] „Ceea ce este Scriptura pentru cei ce ştiu să citească, aceea este pictura pentru cei neînvățați, pentru că în ea chiar şi cei neştiutori văd ce trebuie să urmeze”, GRIGORE CEL MARE, *Epistolarum liber*, X, 13: PL 27, 1128C, citat de Ene BRANIŞTE, *Liturgica generală*, 425.

Evanghelia, textele liturgice şi icoana stau împreună[29], explicându-se reciproc. Chipul sfântului zugrăvit în icoane exprimă în culori dăltuirea sfintei Evanghelii în persoana umană.

De asemenea, în cadrul cultului divin, arta bisericească are o *funcţie anamnetică*[30]. Ea aminteşte permanent de chipurile multe şi diferite în care Dumnezeu a lucrat în lume. Este memoria în imagini a istoriei mântuirii. Reprezentarea iconografică a persoanelor sfinte şi a evenimentelor din istoria mântuirii, spre permanentă aducere-aminte, se întemeiază pe cuvintele Mântuitorului rostite la cina cea de taină: „Aceasta să faceţi spre pomenirea mea" (*Lc* 22,19). Pomenirea şi amintirea Mântuitorului Hristos nu se rezumă la reproducerea cuvintelor rostite de el şi la săvârşirea actelor pe care el le-a săvârşit, ci impun şi redarea a ceea ce ochii au văzut. Dacă cele auzite sunt pomenite şi amintite prin cuvânt, iar cele lucrate de Mântuitorul sunt amintite prin acte şi gesturi liturgice, cele văzute de cei ce i-au urmat lui sunt amintite prin imagini. Altfel spus, icoana este un alt mod de a ne aminti şi de a-l pomeni pe Cristos, împlinindu-i astfel porunca.

Însă a rămâne doar la funcţia catehetică, cea care descrie evenimente şi persoane, şi la cea anamnetică, care tezaurizează, înregistrează şi păstrează în memorie evenimentele şi persoanele implicate în ele, ar însemna să subevaluăm rolul artei bisericeşti în cadrul cultului divin ortodox. De aceea, trebuie să spunem că arta bisericească îl *descoperă* sau *revelează*[31] *pe Dumnezeu*, descoperind totodată adevăruri mântuitoare. Pe această treaptă, pe lângă formă şi culoare, arta capătă şi conţinut. În chip paradoxal, arta bisericească revelează şi ascunde în acelaşi timp. Este revelatoare pentru sufletul credincios sau pentru cel aflat în căutare şi ascunde faţă de cel care priveşte doar ca să-şi încânte ochii, să-şi satisfacă curiozitatea, sau din motive de ordin strict profesional. Pentru cel credincios sau pentru cel aflat în căutarea lui Dumnezeu, „imaginea sfântă devine cale de comunicare cu Dumnezeu"[32]. Aceasta nu se întâmplă decât atunci când cel ce priveşte este angajat ferm şi responsabil în căutarea împărăţiei lui Dumnezeu. „Icoana ne interpelează, dar nu ne vorbeşte cu adevărat decât în momentul când întoarcem spatele împărăţiei trupului,

---

[29] Michel QUENOT, *Icoana, fereastră spre absolut*, Editura Enciclopedică, Bucureşti 1990, 86.

[30] Marchita B. MAUCK, „Liturgical art", în *The New Dictionary of Sacramental Worship*, ed. Peter E. FINK, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 1990, 66.

[31] Marchita B. MAUCK, „Liturgical art", 67.

[32] Marchita B. MAUCK, „Liturgical art", 68.

pentru a primi Duhul Sfânt, care numai el poate să ne umple de o bucurie desăvârşită"[33]. Urcuşul pe noi trepte duhovniceşti ne ajută să descoperim noi dimensiuni ale adevărului revelat prin icoană. Aşa cum fapta grăieşte mai mult decât cuvântul, icoana descoperă mai profund adevărul revelat decât îl descoperă cuvântul: „Cuvântul găseşte în icoană, pe de o parte, un suport de neînlocuit, dar, pe de altă parte, icoana oferă, mai ales, o mai mare revelare a misterului afirmat"[34].

Puterea revelatoare pe care arta bisericească o cuprinde în sine stabileşte o relație foarte strânsă şi profundă între aceasta şi învățătura de credință. *Învățătura de credință se exprimă, se propovăduieşte şi este apărată prin intermediul artei şi arhitecturii bisericeşti*. Este de-ajuns să reamintim faptul că una dintre funcțiile principale pe care arta bisericească le comportă este cea didactică şi că o urmare firească a precizării învățăturii de credință privitoare la sfintele icoane, într-un cadru oficial, la al VII-lea Sinod ecumenic (Niceea, 787), a fost apariția variatelor tipuri de icoane, ca să ne dăm seama că arta bisericească şi, mai cu seamă, iconografia exprimă şi apără învățătura de credință a Bisericii. Mai mult vom insista aici arătând cum arta bisericească exprimă adevărurile de credință.

Potrivit programului iconografic statornicit în Ortodoxie[35], în turla centrală a bisericii, turla ce se află deasupra naosului, se pictează, în mijloc, icoana numită Pantocrator (Atotțiitorul). În jurul Pantocratorului se zugrăvesc cele nouă cete îngereşti, iar pe pereții verticali, acolo unde locul permite, sunt reprezentate chipuri ale sfinților prooroci. Următorul registru este destinat reprezentării sfinților apostoli, iar dedesubt se zugrăveşte dumnezeiasca Liturghie, numită şi Liturghia cerească sau îngerească[36]. Această reprezentare poate fi intercalată şi mai sus, între Pantocrator şi registrul ce reprezintă chipurile sfinților apostoli. Chiar la baza turlei, pe pandantivi, se zugrăvesc chipurile celor patru sfinți

---

[33] Michel QUENOT, *Icoana, fereastră spre absolut*, 63.

[34] Michel QUENOT, *Icoana, fereastră spre absolut*, 86.

[35] Ene BRANIŞTE, „Programul iconografic al bisericilor ortodoxe – îndrumător pentru zugravii de biserici", *Biserica Ortodoxă Română* 92 (5-6/1974) 730-771.

[36] În această reprezentare apare Mântuitorul, în mijloc, slujind ca mare arhiereu, având în partea dreaptă şi în partea stângă îngeri – preoți şi diaconi, în atitudine de mişcare şi purtând către altarul (sfânta Masă) din centrul reprezentării ori discul şi potirul cu sfintele Daruri (ca la Vohodul Mare la Liturghia arhierească), ori sfântul Epitaf simbolizând trupul mort al Domnului (ca la procesiunea înconjurării bisericii cu sfântul Epitaf la slujba Prohodului din Vinerea Sfintelor Patimi). Cf. Ene BRANIŞTE, „Programul iconografic...", 731.

Evangheliști, însoțite de reprezentările lor simbolice. Ce vor să exprime toate aceste reprezentări?

După sfântul Simeon al Tesalonicului,

> Biserica lui Dumnezeu închipuieşte cerul împreună cu raiul care dăruieşte darurile cereşti, pentru că are în ea nu lemnul vieții de atunci, ci pe însăşi Viața ce se jertfeşte şi se dă. Ea nu are lemnul cunoştinței care să pricinuiască goliciunea celor ce vor mânca, ci pe Înțelepciunea cea vie care se dă pe sine ca hrană şi băutură... În dumnezeiasca biserică noi intrăm ca în rai sau ca în cer[37].

Sfântul Maxim Mărturisitorul, în al său *Poem despre Sfânta Sofia din Edesa*, spune: „de mirare lucru este că, în micimea ei, biserica este asemănătoare marelui univers... Cupola e asemeni cerului cerurilor... E zidită cu temeinicie pe partea sa de jos. Arcele sale reprezintă cele patru părți ale lumii"[38]. Iar patriarhul Gherman al Constantinopolului spune: „Biserica este cerul pe pământ, în care locuieşte Dumnezeu cel ceresc"[39]. Biserica este, deci, imaginea raiului, imaginea împărăției lui Dumnezeu. Împărăția lui Dumnezeu este simbolizată în biserică de turla centrală aşezată pe naos şi, mai ales, de felul în care ea este întocmită şi împodobită. În jurul Împăratului Slavei sunt adunați îngerii, aceia care-l laudă neîncetat; profeții, aceia care l-au vestit şi l-au făcut cunoscut oamenilor înainte de venirea sa; şi apostolii, aceia care l-au vestit în lume după învierea şi înălțarea sa la cer. În plus, la baza turlei, apar încă o dată patru dintre sfinții apostoli, aceia care au consemnat în scris o parte din ceea ce au propovăduit lumii despre Hristos cel prezis de prooroci, întrupat, răstignit şi înviat. Această alcătuire este expresia învățăturii despre Biserică reflectată în *Epistola către Efeseni* a sfântului apostol Pavel, în care citim: „Zidiți fiind pe temelia apostolilor şi proorocilor, piatra cea din capul unghiului fiind însuşi Iisus Hristos" (2,20).

Împărăția lui Dumnezeu, pe care o preînchipuie turla centrală a bisericii, nu este izolată şi închisă în sine, ci este orientată spre lume. „Cu privirea coborând spre credincioşii adunați în biserică, Hristos pare că

---

[37] SIMEON AL TESALONICULUI, *Despre Sfânta Biserică*, cap. 140 şi 155, citat de Toma TEODORESCU, *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după adevăratele principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos şi urmaşii Săi*, Bucureşti 1865, 125-129. Cf., mai pe larg, Nicolae D. NECULA, „Simbolismul locaşului de cult în opera liturgică a Sfântului Simeon, Arhiepiscopul Tesalonicului (secolul XV)", *Glasul Bisericii* 42 (10-12/1983) 634-650.

[38] Paul EVDOCHIMOV, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, Meridiane, Bucureşti 1992, 128.

[39] Dumitru STĂNILOAE, „Locaşul bisericesc propriu-zis, cerul pe pământ sau centru liturgic al creației", *Mitropolia Banatului* 31 (4-6/1981) 285.

scrutează adâncul inimilor”[40]. Dând expresie aceluiaşi adevăr, Paul Evdochimov spune:

> Catedralele de odinioară erau încărcate de o forță şi de o intensitate supranaturală; dinamismul lor taie şi azi răsuflarea... În gotic, verticalele şi masa de pietre se aruncă violent spre infinit şi trag după ele spiritul omului. Din contră, în Sfânta Sofia, totul se ordonează în jurul unei axe centrale, încoronată de maiestatea unei cupole, şi exprimă frumusețea într-un mod mai esoteric [mai lăuntric], venind dintr-o adâncime tainică şi dintr-o înălțime nelimitată, care, coborând peste om, îl umple de o pace transcendentă... Prin liniile ei, cupola traduce mişcarea coborâtoare a iubirii dumnezeieşti; sfericitatea ei îi reuneşte pe toți oamenii în sinaxă [adunare liturgică], în trupul lui Hristos. Sub cupolă noi ne simțim protejați, scăpați de angoasa pascaliană a spațiilor infinite[41].

Turla centrală este sintetizată de sfântul Altar, locul unde se întâlneşte cerul cu pământul şi hotarul unde începe veşnicia, tocmai datorită modului alcătuirii şi împodobirii acestuia. Aici, pe boltă, este zugrăvit chipul Sfintei Fecioare cu Pruncul în brațe. Deşi, la prima vedere, zugrăvirea chipului Sfintei Fecioare în sfântul Altar ar părea să contravină învățăturii, comună Ortodoxiei, Romano-Catolicismului şi Bisericilor Vechi Orientale, care spune că slujirea Altarului este rezervată doar persoanelor de parte bărbătească, în realitate, zugrăvirea chipului Maicii Domnului în sfântul Altar este expresia unui adevăr fundamental, şi anume: cea în care s-a întâlnit cerul cu pământul, divinul cu umanul, prin întruparea Mântuitorului Hristos, este Maica Domnului. În sfântul Altar se întâlneşte permanent cerul cu pământul, în sfânta Liturghie, pentru că aici reactualizăm şi ne aducem permanent aminte „de toate cele ce s-au făcut pentru noi: de cruce, de groapă, de învierea cea de a treia zi, de suirea la ceruri, de şederea de-a dreapta şi de cea de-a doua şi slăvită iarăşi venire”[42]. De aceea, prezența Maicii Domnului, a celei ce a unit cerul cu pământul prin naşterea Fiului lui Dumnezeu, în sfântul Altar, acolo unde permanent se uneşte cerul cu pământul, este posibilă şi justificată.

Am menționat mai sus că altarul sintetizează turla centrală. Nu numai asemănarea unor scene picturale fac din altar o sinteză a turlei de pe naos[43], ci şi modul în care este alcătuită sfânta Masă. În Slujba de sfințire

---

[40] Michel QUENOT, *Icoana, fereastră spre absolut*, 90.

[41] Paul EVDOCHIMOV, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, 129-130.

[42] *Liturghier*, 138.

[43] În sfântul Altar, ca o reflexie a Liturghiei cereşti, care se pictează sub Pantocrator, este reprezentată Liturghia arhierească sau Împărtăşirea sfinților apostoli. Cf. Ene

a bisericii noi zidite este prevăzut ca pe sfânta Masă, în cele patru unghiuri, să fie aşezate chipurile celor patru sfinți Evanghelişti. Acest fapt arată, potrivit sfântului Simeon al Tesalonicului, că Biserica s-a adunat din cele patru margini ale lumii şi s-a zidit prin propovăduirea sfintei Evanghelii[44]. Ceea ce este interesant şi important, în acelaşi timp, este faptul că împărăția lui Dumnezeu, reprezentată în chip simbolic prin împodobirea turlei principale, se sprijină pe cei patru sfinți Evanghelişti, aşa cum şi Altarul în care se uneşte cerul şi pământul şi în care împărăția lui Dumnezeu se întinde permanent până la noi şi ne cuprinde, iar noi intrăm permanent în ea, se sprijină tot pe cei patru sfinți Evanghelişti. „Fără altar, nu poate fi biserică, ci numai casă de rugăciune care se împărtăşeşte de sfințenie numai prin rugăciune, fără să fie sălăşluirea slavei lui Dumnezeu, nici lăcaşul lui şi neavând dumnezeiască putere a sui rugăciunile noastre prin darul său către Dumnezeu"[45], spune sfântul Simeon. Deci ceea ce-i conferă calitatea de biserică este sfântul Altar, tocmai pentru faptul că el sintetizează ceea ce este Biserica în totalitatea ei: imaginea împărăției lui Dumnezeu. O dovadă în plus este sfântul Antimis, pe care, de asemenea, apar chipurile sfinților Evanghelişti în cele patru unghiuri şi ale celorlalți sfinți apostoli înconjurând icoana punerii în mormânt a Mântuitorului Iisus Hristos. Conținutul lui face din Antimis o biserică „portabilă". În biserică, sfânta Liturghie se oficiază permanent pe sfântul Antimis desfăcut pe sfânta Masă. Când, din motive binecuvântate, sfânta Liturghie se oficiază în afara bisericii, ea nu se poate oficia fără sfântul Antimis. Cu alte cuvinte, chiar şi atunci când săvârşim Liturghia în afara bisericii, datorită sfântului Antimis, noi o săvârşim, de fapt, tot în biserică, şi aceasta întrucât arta şi arhitectura bisericească nu sunt elemente adăugate şi exterioare vieții liturgice în Biserica Ortodoxă, ci părți constitutive ale acesteia şi, împreună cu ea, în relație strânsă cu învățătura de credință şi expresii ale ei.

5. Vocaţia unificatoare a cântării şi a artei bizantine într-o lume tot mai divizată

BRANIŞTE, „Programul iconografic...", 371.

[44] SIMEON AL TESALONICULUI, *Despre Sfânta Biserică*, cap. 101 şi 105, trad. cit., 120-129. Cf. N.D. NECULA, „Simbolismul locaşului de cult...", 643.

[45] SIMEON AL TESALONICULUI, *Despre Sfânta Biserică*, cap. 10, trad. cit., 109.

„Astăzi, Biserica se află într-o lume împărțită între tradiție şi modernitatea secularizată”[46]. Acest context poate genera două stări de lucruri la fel de periculoase: pe de o parte, ispita modernizării artei, arhitecturii şi cântării sacre, determinată de tendința lumii în care trăim şi în care „totul” se modernizează; şi, pe de altă parte, pericolul încremenirii autosuficiente la umbra dictonului „aşa e tradiția”. În primul caz, s-ar putea pierde total legătura cu izvorul din care s-au plămădit arta şi muzica autentice, anume, rugăciunea în comuniune a celor vii cu cei adormiți, a celor sfinți împreună cu a celor ce doresc să se sfințească, având în vedere că „spațiul vital al artei, ca şi al muzicii bizantine este rugăciunea”[47]. În cel de-al doilea caz, s-ar putea pierde legătura cu realitatea concretă în care trăim, condamnându-ne de bunăvoie la autoizolare.

Şi arta, şi cântarea sacră sunt surse de *bucurie curată şi sfântă*. Aşa a definit rolul artei Constantin Brâncuşi. El spunea: „Nu căutați mistere în lucrările mele; ele vă oferă *bucurie curată*, cei ce sunt aproape de Dumnezeu au înțeles acest lucru”[48]. Deci arta ascunde în sine taina comuniunii omului cu Dumnezeu care ne deschide spre bucuria *curată* şi netrecătoare.

> Acelaşi lucru se poate spune şi despre muzica bizantină; ea produce *bucurie curată*, care vine în sufletul omului după ce el se curățeşte de patimile egoiste; de aceea, toată muzica bizantină poartă în ea pecetea ascezei, a sfintelor nevoințe. Cântările de Paşti, de pildă, sunt compuse de oameni care şi-au plâns păcatele în timpul Postului Mare, de oameni care au trăit în asceză, de oameni care au încercat permanent să se detaşeze de toată grija cea lumească; nu ca să rămână într-un vid, ci ca să se ataşeze de Cel Netrecător, de Cel cu adevărat Viu, de Cel care are viață din belşug, Hristos cel înviat[49].

Aproximativ în aceeaşi termeni, cu referire la cântarea bisericească, dar cu aplicare şi în cazul artei şi arhitecturii bisericeşti, se exprimă şi teologul grec Christos Yannaras:

> Biserica a dezvoltat un gen de muzică ce nu satisface sentimentul, ci muzica bisericească provoacă o stare de trezvie. Muzica bisericească nu are în vedere

---

[46] DANIEL, Mitropolit al Moldovei şi Bucovinei, „Psalmodia – respirația rugăciunii”, în *„Byzantion”, Revista de arte bizantine*, II, Academia de Arte „George Enescu”, Iaşi 1996, 4.

[47] Nicolae DASCĂLU, „Tinerețea artei bizantine”, în *Byzantion Romanion*, III, Editura Artes, Academia de Arte „George Enescu”, Iaşi 1997, 4.

[48] DANIEL, „Psalmodia – respirația rugăciunii”, 3.

[49] DANIEL, „Psalmodia – respirația rugăciunii”, 3.

> sentimentele individuale, ci urmăreşte să transforme această prezenţă colectivă în relaţie şi comuniune. Când mergem într-o sală de concerte, toţi stau unul lângă altul, necunoscându-se şi neavând nici o relaţie între ei... În Biserică, rolul muzicii nu este acesta. Rolul muzicii este acela de a face din toţi un trup euharistic; ne ajută să transformăm viaţa noastră în comun în ofrandă adusă lui Dumnezeu[50].

Despre cântarea bisericească, dar şi despre arta şi arhitectura bisericească, se poate spune că sunt ortodoxe dacă sunt în conformitate cu Liturghia ortodoxă[51], cu spiritul şi conţinutul acesteia, în care se reflectă Sfânta Scriptură şi teologia sfinţilor părinţi. Ele sunt învelişuri ce învăluie misterul liturgic, dar îl şi reveleazā în acelaşi timp. Pe această treaptă, ele nu mai pot fi acuzate de încremenire şi nu mai reclamă necesitatea „modernizării". Frumuseţea tainică a Liturghiei, ca şi a întregului cult divin, exprimată prin imagine, formă arhitectonică şi cântare, este „respiraţie" vindecătoare într-o lume îmbolnăvită de patimi.

În relaţiile intercreştine, arta sacră, cu formele ei multiple de exprimare, nu este doar o modalitate de afirmare a identităţii, ci şi un posibil câmp de dialog în care sunt invitaţi să se întâlnească toţi cei iubitori de frumuseţe sfântă, dătătoare de bucurie veşnică.

[50] Christos YANNARAS, *Ortodoxie şi Occident*, Editura Bizantină, Bucureşti 1995, 108, citat de Nicolae DASCĂLU, „Tinereţea artei bizantine", 4.

[51] DANIEL, „Psalmodia – respiraţia rugăciunii", 4.